

Роман Курчів

КРЕМЕНЕЦЬКА ГІМНАЗІЯ-ЛІЦЕЙ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX ст. ТА ЇЇ ДОТИЧНІСТЬ ДО УКРАЇНСЬКОГО ДОВКІЛЛЯ

Йдеться про існування в Кременці знаменитої Волинської гімназії, яка почала діяти в жовтні 1805 р., була піднесена в 1819 р. до рівня ліцею, тобто напіввищого навчального закладу, а в серпні 1831 р. за участь багатьох її вихованців у протиросійському повстанні за розпорядженням царського уряду була закрита. Цей визначний для своєї доби освітній осередок, з яким великою мірою пов'язаний розвиток польської культури й національно-визвольного руху на окраїнах колишньої Речі Посполитої, має чималу дослідницьку й мемуарну літературу, в якій знаходимо і багато відомостей, зауваг, спогадів стосовно зазначеного в заголовку цієї розвідки питання, зокрема його першої частини. Окремого узагальнювального дослідження на цю тему, помимо деяких спроб нарисового характеру, немає. До них належать кілька публікацій польської авторки Марії Данілевичової з 30-х років минулого століття: “Літературне життя Кременця у 1813–1816 роках”¹, “Товариство учнів Волинського ліцею, які навчаються правильного мовлення і писання”², “Наукове життя давнього Кременецького ліцею”³.

Гімназія (ліцей) з офіційним статусом найвищого у Волинській губернії навчального закладу, оточеного особливою опікою його високопоставлених організаторів – керівника (“попечителя”) Віленської навчальної округи князя Адама Чарторийського (1734–1823) і його помічника – “генерального візитатора шкіл Київської, Подільської і Волинської губерній”, волинського впливового можновладця і відомого польського вченого Тадеуша Чацького (1765–1813), наплив до неї освічених, зібраних здебільшого з випускників Краківської академії учителів, і великої кількості учнів, число яких в окремі роки сягало 700 осіб, – ці реалії внесли в тиху провінціальну глибинку Кременця небувале пошвавлення, передусім духовне. Робився наголос на тому, що гімназія повинна була бути не тільки освітнім закладом, а й осередком культивування наукової роботи і чинником культурного руху.

Як відомо, Т. Чацький приклав величезні зусилля до того, щоб підготувати належний ґрунт для організації і облаштування діяльності цього закладу. У Кременці

---

¹ M. Danilewiczowa. *Życie literackie Krzemieńca w latach 1813–1816. Przyczynek do dziejów Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu*. Równe, 1931. 23 s. (Відбиток з “Rocznika Wołyńskiego”. Т. 2).

² M. Danilewiczowa. *Towarzystwo uczniów Liceum Wołyńskiego, ćwiczących się w porządku mówieniu i pisaniu (Krzemieńiec 1818–1823)*. Równe, 1933. 39 s. (Відбиток з “Rocznika Wołyńskiego”. Т. 3).

³ M. Danilewiczowa. *Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego*. Warszawa, 1937. 101 s. (Відбиток з “Nauka polska”. Т. 22).

зібрали одну з найбільших і найбагатших на території тогочасної України бібліотек, для якої Чацький закупив навіть королівську книгозбірню у Варшаві, а також придбав цінні стародруки і рідкісні видання різними мовами. Гімназія мала добре обладнані лабораторії і кабінети, зразковий ботанічний сад з оранжереями і численними рідкісними рослинами; діяла навіть астрономічна обсерваторія.

У цій з широким розмахом окресленій та енергійно зреалізованій навчально-виховній науковій системі важливе місце посідали також література і мистецтво. Згідно з програмою, в гімназії вивчалися латинська мова і антична література, а також польська, російська, французька мови і літератури. З філологічним сегментом навчального процесу пов'язувалися і значні дослідницька та популяризаторська праця учителів і учнів гімназії. Тут писали підручники, студії і реферати з античної та новітньої літератури, риторики, поезики, проводили мовознавчі дослідження. Приміром, довголітній учитель Кременецької гімназії Альойзій Осінський (1770–1842) опрацював тут свій тритомовий “Міфологічний словник”⁴, видану в Кременці 1812 р. монографію “Про життя і твори Петра Скарги”, багатотомовий “Словник польської мови” (“Słownik języka polskiego w 14 t.”, який залишився в рукописі) та ін.

Основна ж увага, очевидно, була приділена польській літературі і мові. Адже одним з першорядних програмових завдань гімназії, за словами її засновника і покровителя Т. Чацького, було в умовах втрати польської державності “збереження найдорожчої спадщини – рідної мови”⁵. З цією метою створювалися найсприятливіші умови, щоб учні з допомогою кваліфікованих учителів і самотійно могли сповна пізнати історію польської літератури, її кращі надбання, опанувати рідну мову і проявити досконале володіння цією мовою у власній літературній творчості.

1809 р. засноване “Товариство молоді Волинської гімназії” (Towarzystwo Młodzianów Gimnazjum Wołyńskiego), в статуті якого передбачалася низка заходів і настанов, спрямованих на духовне удосконалення та розвиток, в тому числі й літературний, учнівської молоді, на “писання віршем і прозою”⁶. Збереглися дуже скупі відомості про діяльність цього товариства. Але немає сумніву, що в ньому не обійшлося без участі тогочасного учителя латинської і польської мов та літератур Волинської гімназії, поета й естетика Еузебіуша Словацького (1773–1814), батька славетного польського поета Юліуша Словацького. В той час (1805–1811) тут навчався і знаменитий поет-романтик, один з головних представників т. зв. “української школи” в польській літературі Антоній Мальчевський (1793–1826). У 1808–1819 рр. учнем кременецької гімназії був інший визначний польський письменник Юзеф Коженювський (1797–1863). Тож, дуже можливо, що в цьому учнівському товаристві починалися і їх літературно-творчі аспірації.

Літературний характер мав гурток “Товариство тих, хто вправляєється в правильному мовленні і писанні” (“Towarzystwo ćwiczących się w porządnem mówieniu i pisanii”), який діяв у Волинській гімназії в середині 10-х років. Члени

⁴ *Słownik mitologiczny w 3 t.* Warszawa, 1806–1812.

⁵ Ф. Кудринский. Фаддей Чацкий // *Киевская старина*. 1893. Т. 40. С. 332.

⁶ М. Danilewiczowa. *Towarzystwo uczniów Liceum Wołyńskiego...* S. 4-6.

гуртка збиралися по п'ятницях, читали свої твори, реферати, проводили дискусії. Є згадка, що цей гурток навіть іменував себе "Товариством друзів наук у Кременці" ("Towarzystwo Przyjaciół nauk w Krzemieńcu") на зразок заснованої у Варшаві в 1800 р. відомої асоціації польських учених і літераторів "Towarzystwo Przyjaciół nauk"⁷. До речі, членами останнього були Т. Чацький, А. Осінський і ще деякі учителі Волинської гімназії.

Упродовж десятилітнього курсу навчання гімназії, а згодом ліцею давали своїм вихованцям добрий літературний вишкіл, збагачений і практикою гурткової роботи. Тому не дивно, що, як згадують деякі автори, в Кременецькій гімназії і поза її мурами завирувало літературне життя, зародилося від адептів письменницького діла, особливо поетів. З них, крім уже названих, вийшла низка імен, що утвердилися на сторінках історії польської літератури. Уже в другому десятилітті заявили про себе "кременечани" Кароль Сенкевич (1793–1860), Теодозій Сероцінський (1789–1857), Кароль Качковський (1797–1867), Тимон Заборовський, Ян Казімеж Ординец (1797–1863), Антоні Анджейовський (1785–1868). У 20-ті роки Кременецький ліцей додасть ще нові імена.

З уривкових відомостей знаємо про заснування в Кременці 1815 р. таємної учнівської літературної організації "Письменницький клуб" ("Klub piśmienniczy"), діяльність якої описав у створеній на шкільній лавці в Кременці жартівливій поемі під цією ж назвою Т. Заборовський. Після закінчення гімназії члени цього клубу, зокрема Т. Заборовський і Ф. Скоморовський, видавали у Варшаві журнал "Świczenia naukowe" (1818), "Pamiętnik naukowy" (1819). 5 листопада 1818 р. датується заснування нового літературного учнівського товариства в Кременці. Його діяльність особливо розгорнулася з приходом в 1819 р. на директорську посаду Кременецького ліцею авторитетного письменника і вчителя літератури Альойзія Фелінського (1771–1820). Наприкінці 1823 р. товариство перестало існувати, очевидно, в зв'язку з репресіями царської влади щодо молодіжних товариств "Філоматів" і "Філаретів" у Вільні, які розпочалися в листопаді 1823 р.

Такою є на підставі зібраних відомостей загальна, дуже схематична і, зрозуміло, далеко неповна картина літературного життя в Кременці, пов'язаного з його гімназією і ліцеєм.

Якою мірою було присутнє у цьому контексті мистецтво? Стосовно цього питання маємо лише окремі згадки про те, що в Кременецькій гімназії (ліцеї) навчали музики і співу, рисунку і малярства, що тут діяв хор, який у неділі і свята співав під час богослужінь у костелі, а також виступав зі світськими концертами⁸. Цікавими є відомості (на жаль, без якогось докладнішого освітлення і коментування) про влаштовувані силами учнів аматорські театральні вистави, дохід від яких ішов для убогих, і про існування в гімназії кабінету з визначними творами мистецтва⁹.

Всі ці факти навіть у нерозгорнутому вигляді дають підставу вважати, що, помимо своєї визначної навчально-освітньої функції, Волинська гімназія (ліцей)

⁷ Відомості про цей гурток подала М. Данілевичова у вказаній розвідці "Życie literackie Krzemieńca w latach 1813–1816".

⁸ M. Rolle. *Ateny Wołyńskie. Szkice z dziejów oświaty w Polsce*. Lwów, 1898. S. 125-126, 198.

⁹ Ibid. S. 302, 332.

була ще й плідним осередком, каталізатором літературно-мистецького життя, імпульси і вплив якого виходили поза мури цього закладу, розповсюджувалися в Кременці і в ширшому доквіллі. Сучасники, очевидно, небезпідставно згадували про особливу духовну атмосферу тогочасного Кременця, його надзвичайно сприятливу для прояву і розвитку творчих сил ауру. Зрештою, це засвідчують і ті промовисті метафоричні назви, які надавалися Кременцеві того часу: “Волинські Афіни”, “Малий Париж”, “Волинська Швейцарія”. Зміст цих поетичних означень зумовлювався не тільки чарівною природою Кременця, але, головню, його небуденною духовно-інспіруючою роллю.

* * *

У цьому зв’язку логічним і закономірним є питання про залученість українського елемента в літературно-мистецькому житті Кременця зазначеного часу. В науковій літературі це питання цілковито невисвітлене, якщо не вважати сказаного дещо стосовно окремих осіб – вихованців Кременецької гімназії (ліцею).

Безперечно, Волинська гімназія за задумом її організаторів і напрямками діяльності, була осередком і промотором передусім польсько-католицького освітнього, наукового і культурного життя. Але цей осередок з визначальним польським характером був одним з острівців серед навколишнього українського моря. Тому навіть цілковита абстрагованість навчальних програм і духових запитів учнівського й інтелектуального середовища цього закладу від українського доквілля не могла вчинити його абсолютно замкнутим від впливів цього оточення. Тим більше, що і в самому тогочасному Кременці існувала українська громада, діяла ще недавно унійна, а тепер православна церква, залишався при своєму греко-католицькому статусі Кременецький василіянський Богоявленський монастир¹⁰.

Дивно, що автор великої і докладної праці, присвяченої історії Кременецької гімназії і ліцею, Міхал Ролле не помітив у доступних йому джерелах якихось стиків цього навчального закладу, його людей і різних сфер його діяльності з навколишнім українським середовищем¹¹. На близько чотирьохстах друкованих сторінках його монографії, виданої у Львові наприкінці XIX ст., не знайдемо слова “українець” (“український”) чи, як у той час нерідко писали, “русин” (“руський”). Хоч, звертаючись до статистичних даних, він указує, що в числі учнів та учителів гімназії і ліцею були, крім переважної більшості поляків-католиків, уніяти та православні. Стосовно національності цих останніх він вживає лише один етнонім – “росіяни” (“rossyani”).

Можна сумніватися, приміром, що всі 34 вихованці ліцею в 1820 р., які за офіційними даними іменуються росіянами, були ними насправді¹². Навряд чи були властивими етнічними росіянами уніяти, і, напевно, далеко не всі православні належали до росіян. Треба мати також на увазі, що уніятські василіянські монастирі на Волині, які значною мірою представляли український елемент, зі свого боку

¹⁰ Н. И. Теодорович. *История города Кременца Волынской губернии*. Седлец, 1904. С. 60-61.

¹¹ M. Rolle. *Ateny Wołyńskie...* S. 397.

¹² Ibid. S. 311.

пожертвували значну суму (10000 злотих) на організацію Волинської гімназії¹³. Отже, вони мали підставу на певну квоту своїх людей у цьому закладі.

Потребує дослідницької селекції й категорія основного учнівського масиву – поляків-католиків. Більшість з них були, як констатує дослідник, дітьми зубожілої волинської шляхти, значна частина якої походила від колишньої української шляхти, згодом сполонізованої і окатоличеної. Можна думати, що в цієї шляхти не цілком зітліла пов'язаність з українською духовною традицією, не цілком згасло усвідомлення свого колишнього етнічного походження, та що це відбилося в діяльності Кременецької гімназії (ліцею).

Дуже прикметна з цього погляду є, зокрема, колоритна постать, колишнього учня Волинського ліцею Іполита (Володимира) Терлецького (1808–1888). Він походив із давнього українського шляхетського роду, з якого вийшов у XVI ст. православний луцький єпископ Кирило Терлецький – один з головних ініціаторів Берестейської унії 1596 р. Згодом цей рід, як багато інших шляхетських родів українського Правобережжя, сполонізувався і окатоличився. Отож, його нащадок “Іпполіт” навчався в Кременецькому ліцеї як поляк і католик. У 1825 р. він перейшов до Віленського університету на медичний факультет, брав участь як польський патріот у протиросійському Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. Згодом його життя покотилося складним шляхом змін політичних і церковно-релігійних орієнтацій: був католицьким, греко-католицьким і, врешті, православним священиком та монахом. У розквіті віку він відверто заявив про своє українство та приналежність до українського народу¹⁴. Як суспільно-політичний і церковний діяч він, за словами дослідника, “невід’ємно належить до української історії”¹⁵.

Звертає на себе увагу й ім’я ще одного Терлецького в Кременецькій гімназії – Кирила, який значиться як член згадуваної таємної учнівської організації з 1815 р. “Klub piśmienniczy”¹⁶. Він також, напевно, походив з цього роду і, мабуть, не випадковим був переклик його імені з іменем згаданого владики. Це, очевидно, його мав на увазі Зоріян Доленга-Ходаковський, коли в листі від 18 січня 1818 р. до свого приятеля в Кременці Людвіка Кропінського просив передати поклін цілому гронові своїх кременецьких знайомих, у тому числі і “світлому, поштивому Терлецькому”, якого прихильно рекомендував ласкавій увазі впливового адресата¹⁷.

¹³ M. Danilewiczowa. *Towarzystwo uczniów Liceum Wołyńskiego...* S.21.

¹⁴Ці дані беремо з розвідки: Іван Лисяк-Рудницький. Іполіт Володимир Терлецький // Його ж. *Історичні есе*. Київ, 1994. Т. 1. С. 221-250. Останнім часом поглиблене дослідження постаті Іполита (Володимира) Терлецького в контексті української історії проводиться у розвідках Феодосія Стебля “Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х рр. XIX ст.” (*Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Krakіwські українознавчі зошити*. Kraków, 1997. Т. 5-6. С. 261-276) й Остапа Середи “Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполіт) Терлецький і “руська народна ідея” в Галичині” (*Україна модерна*. Львів, 2000. Ч. 4-5. С. 81-104).

¹⁵ І. Лисяк-Рудницький. Іполіт Володимир Терлецький. С. 221.

¹⁶ M. Danilewiczowa. *Życie literackie Krzemieńca w latach 1813-1816...* S. 7.

¹⁷ Z. Dołęga Chodakowski. *O Sławiańszczyźnie przed Chryścianstwem oras inne pisma i listy* / Opracował i wstępem opatrzył Julian Maślanka. Warszawa, 1967. S. 194.

Безсумнівно, Терлецькі вносили щось зі свого українського минулого й теперішнього українського середовища в мури кременецького навчального закладу. Гадаємо, що це “щось” мало передусім місцевий історико-краєзнавчий, археологічний, етнографічний і фольклорний характер. Чому? Кременецька гімназія і лицей упродовж усього свого часу існували й діяли у сфері визначального впливу відживаючої псевдокласицистичної традиції. Тут навчали літератури, логіки, риторики, поезики за класицистичними зразками і підручниками. В цьому ж дусі культивувалася і власна літературна й наукова праця кременецьких учителів та учнів. Нові романтичні віяння з їх зацікавленнями до простого народу, його історії, мови, світогляду, традиційної культури й усної словесності, віяння, які нуртували в Європі і порівняно недалеко – в середовищі віленських філоматів і філаретів та в пов’язаності з творчістю особливо Адама Міцкевича, сюди, в цю волинську провінцію, ще не дійшли. Або якщо й доходили, то хіба в послабленому й відповідно регламентованому вигляді. У всякому разі, на доступному нам досліджуваному матеріалі вони майже не простежуються. Навіть згодом знаменитий романтик А. Мальчевський і прихильник романтизму Ю. Коженювський у свій кременецький період були класицистами.

І все ж аналітичне осмислення наявних відомостей приводить до висновку про присутність у полі уваги кременецького інтелектуального середовища непоодиноких компонентів романтичного народництва. Зокрема, йдеться про зацікавленість пам’ятками народної культури, традиціями українського селянського люду.

Як такі, що були поза рамками офіційного канону тогочасного навчального закладу, ці зацікавлення, зрозуміло, не декларували відкрито. Але трудно припустити, що Т. Чацький, який ще у 1800 р. звертав увагу у своїй відомій праці “Про литовські і польські права” на наукову вагу народних пісень, легенд, переказів і сам упродовж життя, за словами дослідника, “мозольно збирав” їх і вивчав¹⁸, якимось не зацікавив цим створеної його стараннями і дбайливо опікуваної установи та її наукових сил.

Варто згадати, що гарячим прихильником народознавчих досліджень, збирання народних пісень та легенд був сподвижник Т. Чацького в розробці проекту заснування Кременецької гімназії, уродженець Волині, вчений-просвітитель Гуго Коллонтай (1750–1812). Доречно сказати, що у 1804 р. він разом з Т. Чацьким готував проведення етнографічної експедиції силами Варшавського Товариства друзів наук¹⁹.

Отож, ці два вчені, напевно, інспірували народознавчий інтерес і в своєму дітищі – Волинській гімназії. Вельми промовиста з цього погляду відомість про те, що призначений з ініціативи Т. Чацького 1812 р. директором гімназії випускник Краківської академії, учитель математики Міхал Сьціборський розіслав у 1814 р. у всі підпорядковані гімназії школи Волинської губернії розпорядження зайнятися

¹⁸ P. W. Dropiowski. Pierwsze ślady zajęcia się twórczością ludową w literaturę polskiej XIX w. (1800–1818) // *Sprawozdanie dyrektora C.K. Wyższego gimnazjum w Rzeszowie za rok szkolny 1900*. Rzeszów, 1901. S. 23, 24.

¹⁹ Ibid. S. 27.

збиранням серед місцевої людності казок, пісень, обрядів, замовлянь та іншого фольклорно-етнографічного матеріалу і надсилати ці збірки до Кременця²⁰.

Невипадково Кременець у той час так притягнув до себе одного з найвизначніших зачинателів слов'янської фольклористики – Зоріяна Доленгу-Ходаковського (Адам Чарноцький, 1784–1825). Сюди привели його не тільки багатства бібліотеки Кременецької гімназії, де він знайшов цінні для своїх наукових інтересів праці, а й, напевне, те, заради чого він з торбою за плечима, з різними невигодами і небезпеками мандрував від села до села, слухаючи і записуючи пісні й оповідання про давнину, спостерігаючи і фіксуючи народні вірування, звичаї, обряди, виявляючи і вивчаючи пам'ятки історико-культурної архаїки.

Зі збережених листів З. Доленги-Ходаковського бачимо, що Кременець посів винятково важливе місце й відіграв особливо значущу роль у його житті й народознавчій діяльності. На жаль, це питання залишається цілковито недослідженим, ім'я Ходаковського навіть не згадується у вказаних і цитованих працях про Кременець та його гімназію (ліцей), в тому числі і в монографії М. Ролле. Немає можливості достатньою мірою розгорнути це питання й тут. Тому поки що обмежуся лише тезисним означенням основних моментів цієї теми.

По-перше, в Кременці, зокрема в середовищі його гімназії, З. Доленга-Ходаковський зустрів людей, які із зрозумінням і співчуттям поставилися до його пошукових мандрівок, наукових ідей і народознавчих студій. Нагадаю, що то був час панування, в тому числі і в Кременецькій гімназії, псевдокласицистичної історіософічної й літературно-естетичної системи з її ігноруванням і запереченням вартості народної традиційної культури. Тому для Ходаковського, якому в його мандрівках доводилося стикатися з чималими труднощами, переборювати нерозуміння й упереджене ставлення, прихильність інтелігентних людей у Кременці мусила бути особливо цінна. З ними його пов'язала довіра, повага і щира дружба на все його недовге життя.

З цих кременчан назвемо передусім директора гімназії М. Сьціборського. Є підстава для припущення, що згадана вказівка підвладним Кременецькій гімназії школам збирати народознавчий матеріал була зініційована на прохання З. Доленги-Ходаковського під час його першого перебування в Кременці в 1813–1814 рр. Знаємо, що тоді Ходаковський працював у бібліотеці гімназії і в також надзвичайно багатій домашній бібліотеці Т. Чацького в містечку Порицьку (нині село Павлівка Іваничівського району Волинської обл.). З того часу він заприятелював зі Сьціборським настільки, що навіть рекомендував своїм кореспондентам адресувати призначені для нього поштові пересилання на руки директора. Приміром, у листі до свого петербурзького знайомого Василя Анастасевича від 18 жовтня 1816 р. Ходаковський просив дістати для нього збірники російських пісень і казок, а також “Пісню про похід Ігоря”, яку Олексій Мусін-Пушкін видав у 1800 р., і надіслати ці книжки на адресу директора Волинської гімназії Сьціборського²¹.

²¹ О. І. Дей, Л. А. Малаш. Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи // *Українські народні пісні в записах Зоріяна Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)*. Київ, 1974. С. 24.

Згодом таку роль посередника в кореспонденції З. Доленги-Ходаковського (оскільки той часто перебував у мандрівках по різних місцевостях поза Кременцем) виконував учитель гімназії Францішек Рудзький. Щира приязнь єднала його також з письменником і польським військовим діячем Людвіком Кропінським (1767–1844), який мешкав на Волині і у 1817 р. був призначений візитатором (інспектором) шкіл Волинської губернії, а отже, й головним опікуном Кременецької гімназії. З цього приводу в листі до Л. Кропінського від 18 січня 1818 р. Ходаковський висловлював радість і надію, що це призначення матиме “щасливий наслідок” для “Кременецької школи” і додасть “нової зелені для Парнасу над Іквою”²², тобто принесе пожвавлення літературно-мистецького життя у Кременці.

В листах З. Ходаковського названо низку інших кременчан, про яких він висловлюється з теплотою і повагою.

По-друге, приязні взаємини з інтелегентними людьми Кременця, окрім позитивного психологічного впливу, мали і чимале практичне значення для діяльності Ходаковського. Вони великою мірою допомагали йому в польових дослідженнях і мандрівках. За порадами і рекомендаціями кременецьких знайомих він легше знаходив доступ до потрібних йому архівів, стародруків, входив у контакти з людьми на місцях, знаходив прихисток, сприяння і допомогу в збиранні фольклору. Так, пишучи про своє перебування в містечку Перемилі на Волині (нині село Горохівського району Волинської обл.), Ходаковський зазначив у листі до Л. Кропінського від 25 листопада 1818 р., що сестринниця останнього Юзефа водила його до сільських жінок, які співали своїх пісень²³.

Отже, йдеться, по-третє, про причетність Кременця і кременчан до здійснення найбільшого діла З. Доленги-Ходаковського, яким він вписав себе в історію української культури, – його великого збору українських пісень (більше двох тисяч записів), що належить до золотого фонду початків української фольклористики. Ходаковський далеко не завжди позначав місця своїх записів українських пісень, але коли врахуємо ті зразки, які мають паспортизаційні позначки, то переконаємося, яка велика частка матеріалу з Волині в цьому зборі. Є тут записи з різних місць і місцевостей цього краю: з Перемиля, Датина (“Ковельського повіту під Ратном”), Порицька, Дорогобужа “над Горинню”, Клевая, Хорова (“Володимирського повіту”), Іваничова, Жидичина “на Волині” та ряду інших; є і з позначками “Під Кременцем” чи “У Кімнатці під Кременцем”²⁴ та “У Кременці”²⁵. В Кременці записано, зокрема, кілька веснянок. Все це найраніші відомі нам записи українського фольклору з Кременця і Кременеччини та взагалі – з Волині.

По-четверте, заслуговує на увагу і пов’язаність з Кременцем генези й історії знаменитого трактату З. Доленги-Ходаковського “Про Слов’янщину перед Християнством”, який здобув широку популярність і характеризується в дослідницькій

²² Z. Dołęga Chodakowski. *O Sławiańszczyźnie przed Chryścianstwem...* S. 202.

²³ Ibid. S.190.

²⁴ Ibid. S.234-235.

²⁵ *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського...* С. 69, 232, 253, 311, 529.

²⁶ Там само. С. 74-75.

літературі як маніфест польського романтичного народництва. Цю працю він написав на початку 1818 р. у містечку Сеняві над Сяном (нині у Польщі). Як зазначено в її кінцевих рядках, вона узагальнювала думки і враження автора з чотирилітніх його попередніх мандрівок і студій.

У тексті трактату бачимо багато звертань до українського матеріалу, покликів на мотиви і образи народних пісень, казок, легенд, вірувань. А в своїх листах його автор наголошував, що у появі цієї праці багато завдячує Кременцеві. У листі до Л. Кропінського від 15 березня 1818 р., повідомляючи про закінчення її написання, Ходаковський зазначив, що “перші пасма” викладених у ній думок він “снував” на вершині “Дівочої Гори” в Кременці і що, таким робом, вона наче належить до цього місця, “душею Чацького оживленого”²⁶.

Цю думку Ходаковський повторив і в листі до кузена Кароля Чарноцького від 24 червня 1818 р., додаючи, що з мотивів своєї прихильності до Кременця і пов’язаності змісту його праці з цим містом він віддав її до публікації в журналі “Świczenia Naukowe”, який видавали у Варшаві кременчани – випускники Волинської гімназії; зокрема редагував його згаданий вище Т. Заборовський.

У червневому номері цього видання 1818 р. вперше з’явився друком трактат Ходаковського, а ще до того автор надіслав його рукописний список Л. Кропінському з проханням дати переписати його і подарувати копії деяким особам (в тому числі й православному владиці в Острозі Романовському) та оголосити його текст у науковому кременецькому середовищі. Прочитати його мав, за бажанням автора, згадуваний К. Терлецький, якому той засвідчує “правдиву повагу і щирю приязнь”²⁷.

І ще такий цікавий момент з цього листа. Ходаковський вказує, що в цій акції публічного читання його праці не прагне здобути “хвалу” для себе, а хотів би, щоб почервоніли з сорому ті, хто скептично і неприхильно ставився до його праці, не підтримував її, і щоб порадувалася низка його приятелів, які допомагали і всіляко сприяли йому своїми порадами і приязню та переконалися, що ця праця не була даремна²⁸.

Отже, констатується неоднозначне ставлення в кременецькій інтелігентській громаді до подвижницької діяльності З. Доленги-Ходаковського, його народознавчих устремлінь, наукових ідей і думок. Псевдокласицистична рутинна ще сильно тяжіла над тогочасною загальною науковою і літературно-мистецькою атмосферою Кременця та духовністю його еліти. Але водночас виразно проглядалися тут і прояви того нового, що незабаром стане визначальним у культурі романтизму.

Саме наявність цього прогресуючого нового найбільше приваблювала Ходаковського до Кременця. Було тут, очевидно, і зацікавлене, толерантне та прихильне ставлення до українського народу і його культури – те, що так виразно виявляв Ходаковський у своїй діяльності і що він відстоював.

У цьому зв’язку доречно згадати і скарги Ходаковського на те, що деякі польські впливові особи, зокрема князь А. Чарторийський, які фінансово підтримували його пошуки і мандрівки, з патріотичних мотивів намагалися відвернути його наукові

²⁷ Z. Dołęga Chodakowski. *O Sławiąższczyźnie przed Chrześcijaństwem...* S. 202.

²⁸ Ibid. S. 202.

інтереси від інших народів, зосередити їх винятково на полонознавчих дослідженнях. Ходаковський писав: “Якщо перестану бути братом для русинів, чехів, угорців і інших, то мушу зупинитися у всіх моїх заняттях, і польська старожитність зникне. Без інших не можна її відкрити”. І далі, коментуючи ці слова, наголосив, що сутність свого національного не можна побачити без освітлення загального “крайобразу” взаємозв’язків з іншими народами²⁹. Ця прониклива думка і сьогодні не втратила своєї актуальності.

Саме з позиції братнього почуття до українців Ходаковський зі широю повагою і визнанням відізвався про заходи високих достойників греко-католицької церкви – перемишльського каноніка Івана Могильницького і галицького митрополита Михайла Левицького в справі закладання шкіл для простого люду і навчання в них “руською” мовою, складання книжечок цією мовою і таким чином врятування її від занепаду³⁰.

До речі, кілька таких книжечок надіслав Ходаковський з Перемишля для бібліотеки Кременецької гімназії³¹.

І ще деякі зауваги про тісний духовний зв’язок Доленги-Ходаковського з Кременцем. Маються на увазі не тільки численні в його писаннях захоплені висловлювання про це місто і його головну окрасу – гімназію, але й намагання ділом причинитися для їх розвитку і зростання. В його листах зустрічаємо й згадки про надсилання книжок і цікавих знахідок до Кременця. Висилаючи 54 різні монетки для нумізматичної колекції гімназії, він скромно додає, що не є це такий дар, “який дорівнює великості Кременця” і бажанню жертводавця³².

Перебуваючи далеко від Кременця, Ходаковський не переставав цікавитися його життям, справами гімназії. В листі з Петербурга від 23 березня 1820 р. до відомого польського етнографа Лукаша Голембйовського він висловлював радість з приводу реорганізації Волинської гімназії в лицей і побажання, щоб цей навчальний заклад утвердився на університетській висоті. Тут же він з сумом відгукнувся на звістку про смерть директора цього лицю А. Фелінського, на якого покладав великі надії і якому хотів допомогти в заснуванні друкарні в Кременці та в справі цензурування її продукції³³.

Пишучи з Кракова, Ходаковський з задоволенням констатував, що тут його вважають за представника “Кременця”³⁴. В іншому листі, розповідаючи про упереджене ставлення до нього професорів Віленського університету за те, що він не належить до їх касти, а є “звідкись-там, від Кременця”, Ходаковський заявляє, що

---

²⁹ Ibid. S. 202.

²⁹ 3 листа до Л. Кропінського від 27 серпня 1817 р. // Ibid. S. 176. Аналогічну думку розвиває Ходаковський і в листі до С. Бандтке від 5 лютого 1818 р. // Ibid. S. 197.

³⁰ 3 листів до С. Бандтке від 20 травня 1818 р. і до Л. Кропінського від 28 травня 1818 р. S. 208, 210.

³¹ 3 листа до Л. Кропінського від 28 травня 1818р. // Ibid. S. 210.

³² 3 листа до Л. Кропінського від 18 січня 1818р. // Ibid. S. 194.

³³ Ibid. S. 297.

³⁴ 3 листа до Л. Кропінського від 16 листопада 1817 р. // Ibid. S. 184.

Вільно ніколи “не прив’яже його до себе”, оскільки він хоче “бути душею приналежним до миліших тутешніх околиць – неодмінно волинцем”³⁵.

Мусимо обмежитися лише наведеними відомостями про зв’язки З. Доленги-Ходаковського з Кременцем, але й вони переконують, що присутність тут цієї незвичайної особистості, її взаємини з тамтешніми людьми, народознавча спрямованість його праці не могли не мати чималого впливу на місцеву духовну атмосферу, на збагачення її, зокрема, українськими елементами. А про те, що ці елементи мали тут місце, промовляє багато фактів.

З Кременця того часу, з родинного дому, з уст своєї матері виніс і зберіг на все життя замилювання до української народної пісні, зацікавлення українською історією і образ української природи один з найбільших геніїв польської поезії Юліуш Словацький (1809–1849).

Тут починалося багато з того, що знайшло вираз у творах на українську тематику колишніх учнів Кременецької гімназії (ліцею): у знаменитій романтичній поемі “*Marja. Powieść ukraińska*” (1825) Антонія Мальчевського, у великій описовій поемі “*Podole*” (1826–1827) і поемі “*Nuczaj, дума*” (1827) Мавриція Гославського (1802–1834), у трагедії “*Bohdan Chmielnicki*” (1823) і “*Dumach podolskich*” (1830) Тимона Заборовського (1799–1828), у віршах українською мовою і в історичних картинах Томаша (Тимка) Падури (1801–1871), у поемах “*Wilkołak. Powieść podług gminnych podań*” (1835), “*Zawerucha. Powieść ukraińska*” (1836), “*Krzyż w Peredyłu. Powieść wołyńska*” (1839) Томаша Олізаровського (1811–1879). На основі спогадів про Кременець і поширених у його довідці народних легенд написана і поема Т. Олізаровського “*Paladyn Czorc*” (1844). Звертаючись в одному з ліричних відступів цього твору до гаданого критика, автор зазначає, що він нічого не видумує, а лиш передає місцеві народні оповіді³⁶. Так само кременецькими враженнями з учнівських років і почутими там народними оповіданнями скористався поет Стефан Вітвіцький (1802–1847) для створення балади “*Zamkowa góra w Krzemieńcu (Z powieści ludu)*” (1825). З народних пісень цього краю він почерпнув і чимало мотивів для своєї поетичної збірки “*Piosenki sielskie*” (1830). Та й багатолітній кременчанин (учень і учитель) відомий польський письменник Юзеф Коженювський віддав данину українській темі своєю популярною драмою про гуцулів “*Karpassu górale*” (1840), яка з успіхом виставлялася в польському театрі і в багатьох перекладах та переробках ішла на українській сцені³⁷.

Уже цей далеко неповний перелік фактів дає підставу вважати, що Кременець зазначеного часу був важливим культурним, освітнім, науковим літературно-мистецьким осередком, функціональність і значимість якого аж ніяк не обмежувалися і не могли обмежуватися лише польськістю, а поширювалися й на українське довкілля. Через Кременець і головню під впливом та за активною участю З. Доленги-Ходаковського розпочалося народознавче вивчення цього довкілля, збирання фольклорного і етнографічного матеріалу. Вихованці Кременецької гімназії (ліцею) – літератори – внесли багато цікавого, особливого в зміст того феноменального

³⁵ З листа до Л. Кропінського від 25 листопада 1818 р. // *Ibid.* S. 233.

³⁶ P. Olzarowski. *Paladyn Czorc*. Wrocław, 1852. S. 35, 36.

³⁷ Р. Кирчів “*Karpassu górale*” Ю. Коженювського в українських перекладах і переробках // Міжслов’янські літературні взаємини. Київ, 1961. Вип. 2. С. 91-112.

культурно-історичного явища, яке назване “українською школою” в польському письменстві.

Подальше ґрунтовніше дослідження цього внеску, особливо на підставі джерел, відкриє чимало нового. Зокрема набуде виразнішої сутнісно-логічної означеності причетність Волинського ліцею, його бібліотеки, навчальних лабораторій, колекцій і багатьох працівників до постання в 1834 р. Київського університету. Як офіційне утворення новозаснований університет також ще не мав українського характеру. Але його першим ректором став визначний український учений Михайло Максимович, який каталізував рух цієї школи в бік збагачення українським змістом і був у 30–40 роках ХІХ ст. одним з головних промоторів створення київського осередку українознавства.

* * *

Уже після написання цієї розвідки, тези якої були виголошені у формі доповіді на Міжнародній науковій конференції у Кременці 30 вересня 2005 р., присвяченій 200-річчю заснування Волинської гімназії, я зміг ознайомитися з великою за обсягом збірною працею польських учених “Krzemieniec – Ateny Juliusza Słowackiego”, виданою недавно у Варшаві під редакцією відомого дослідника біографії і творчості Ю. Словацького професора Станіслава Моковського (2004. 588 с. + ілюстрації). У статтях і матеріалах цієї праці великою мірою розширено і поглиблено обсяг та осмислення відомостей з історії, різних аспектів діяльності Волинської гімназії (ліцею) та пов’язаних з нею багатьох дійових осіб. Ця тема була предметом головної уваги і більшості доповідей, виголошених на згаданій науковій конференції.

Певні додаткові штрихи присутні в цьому дискурсі і стосовно українських контекстів “Волинських Афін”. Але назагал їх небагато. У погляді на Кременець як освітньо-науковий, літературно-мистецький і загально-культурний осередок першої третини ХІХ ст. й далі залишається домінантною дивна традиційна абстрагованість від українського доквілля, української історичної ситуації. Залишається те, проти чого, як уже вказувалося, виступав свого часу З. Доленга-Ходаковський, – брак загального “крайобразу” зв’язків з іншими народами, передусім, з тим народом, на землі і, головню, коштом підневільної праці якого відбувалося досліджуване дійство.

Очевидно, що подальше дослідження повинно охопити широкий комплекс української культурної традиції Кременця. Важливим є й освітлення різних фактів продовження цієї традиції в умовах чужинецького поневолення, в тому числі й у період існування Волинської гімназії (ліцею) та через деякий час відкритої в стінах цього навчального закладу Волинської духовної семінарії, де навчалося багато українців. Учнем Кременецького духовного училища на початку ХХ ст. був, до речі, майбутній член Української Центральної Ради і український дипломат Дмитро Ісаєвич (1889–1973), батько нашого історика – академіка Ярослава Ісаєвича.